

Compass 2020

**Україна у міжнародних відносинах
Цілі, інструменти, перспективи**

**Посередницькі ініціативи Києва як
інструмент просування національних
інтересів України**

ЗМІСТ

Анотація.....	2
1. Україна як посередник. Плюси та мінуси української посередницької діяльності.....	2
1.1. Переваги України як посередника.....	3
1.2. Проблеми українського посередництва.....	3
1.3. Сценарії посередницької діяльності України.....	3
2. Участь України у миротворчих операціях.....	4
2.1. Концептуальна база.....	4
2.2. Деякі віхи участі України у миротворчих операціях.....	5
2.3. Доцільність української участі.....	6
3. Сценарії 2020.....	7
3.1. Сценарій I. Загострення конфліктогенної ситуації у світі	8
3.2. Сценарій II. Реформування та перехід до цивільно-військових операцій.....	8
3.3. Перспективи української миротворчої діяльності	9
4. Висновки	10

АНОТАЦІЯ

На сьогодні тематика миротворчої діяльності України в академічній сфері недостатньо вивчена. Це, а також відсутність до 2009 року державної стратегії у цій сфері призвели до несистемного, ситуативного підходу до реалізації миротворчого потенціалу нашої держави, неналежного рівня планування та підготовки військового та цивільного персоналу до виконання обов'язків у складі миротворчих контингентів.

Участь України у міжнародних миротворчих операціях розглядається в контексті двох особливо важливих моментів: національної безпеки та боєздатності військ. На сьогодні понад 35000 військовослужбовців Збройних сил України брали участь в операціях з підтримки миру по всьому світу. Крім того, українська держава виступала з посередницькими ініціативами щодо врегулювання конфліктів у Югославії, Придністров'ї, на Близькому сході тощо. Досить позитивний досвід України в розробці Плану врегулювання Придністровського конфлікту та його оцінка світовим співтовариством повинні дати поштовх українським дипломатам, військовим та експертам у розробці пропозицій щодо врегулювання інших конфліктів.

Попри тривалу миротворчу діяльність, перший серйозний документ – «Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України» – був затверджений Президентом України лише у 2009 році. Цей документ може стати символом України як посередника та миротворця з метою врегулювання конфліктів у різних куточках світу.

Однак слід взяти до уваги, що Україна отримує дивіденди та підвищить рівень своєї національної безпеки, гарантуватиме свої національні інтереси лише у разі реалізації на постійній основі запропонованих планів, чіткої дисципліни миротворців та постійного підвищення рівня їх професіоналізму.

Перший сценарій розглядає перспективи загострення етно-конфесійних суперечностей у світі, що призводять до виникнення нових та активізації застарілих конфліктів. При цьому ООН не в змозі самостійно виступати миротворцем, відтак, відбувається процес залучення регіональних організацій, що викликає дискусію стосовно розподілу повноважень та відповідальності між організаціями. Україна скорочує свою участь у миротворчих операціях через брак фінансування, заполітизованість питання миротворчої діяльності та слабкий рівень підготовки миротворців до невійськових викликів.

Другий сценарій передбачає зміни як у загальній системі міжнародних відносин, так і у ставленні України до миротворчих операцій. ООН виступає з реформою миротворчої діяльності, яка, з-поміж іншого, передбачає створення оперативних груп швидкого реагування.

Досягнутий прогрес в арабо-ізраїльському конфлікті. Україна та ЄС спільно виступили посередниками щодо врегулювання конфліктів у Придністров'ї та на території Грузії. Стосовно України, то, незважаючи на зниження кількості військових миротворців, збільшилась її участь у поліцейському та цивільному компонентах, розроблена Концепція участі у цивільно-військових операціях тощо.

УКРАЇНА ЯК ПОСЕРЕДНИК. ПЛЮСИ ТА МІНУСИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСЕРЕДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Посередництво у врегулюванні міжнародних конфліктів для будь-якої країни є свідченням визнання її політичної значимості. Якщо таке посередництво виявляється вдалим і призводить до конкретних результатів, рейтинг держави-посередника зростає. Україна впродовж кількох років прагне відігравати роль міжнародного посередника. І це зрозуміло, оскільки наша держава не має значного економічного або військового потенціалу, аби цими засобами впливати на події, що відбуваються у світі. Оскільки вона нейтральна держава, має вигідне геополітичне положення, позитивний імідж на міжнародній арені та постійно балансує між двома умовними центрами біполярного світу – Вашингтоном та Москвою, то потенційно може себе проявити саме у сфері посередництва.

Зовнішня політика України щодо врегулювання конфліктів на території інших державах спрямована на захист її національних інтересів, а також на забезпечення миру в окремих країнах світу і загалом у системі міжнародних відносин. Стаття 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» серед основних напрямів державної політики з національної безпеки визначає, зокрема, сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною; участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки; боротьбу з міжнародним тероризмом і злочинними угрупованнями, а також протидію поширенню зброї масового ураження і засобів її доставки¹. Етнополітична нестабільність, зокрема поблизу українських кордонів, зумовлює досить активну зовнішню політику України у сфері безпеки, важливою складовою якої є участь у врегулюванні конфліктів.

Офіційний Київ неодноразово вживав спроби посередництва у процесі врегулювання конфліктів на території колишнього Радянського Союзу та Близького Сходу. Однак ці спроби не були ефективними як через

1 Закон України «Про основи національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 39. - Ст. 351.

об'єктивні причини, зокрема, складність та глибинність причин конфліктів; так і через непослідовні та час від часу непрофесійні дії самих посередників. Але перші невдалі кроки не змусили відмовитися від подібних ініціатив. Фактично дії України можливо поділити на дії безпосередньо дипломатичного посередника та миротворчу діяльність. Так, Україна пропонувала свої послуги посередника у Косово, Придністров'ї, Нагорно-Карабаху, Грузії, в арабо-ізраїльському конфлікті та брала участь у миротворчих операціях у Лівані, Іраку, колишніх республіках Югославії, країнах Західної Африки тощо.

1.1. Переваги України як посередника

Попри відсутність значного досвіду посередницьких зусиль та впливу на світовій арені, тим не менш, Україна має певні переваги, щоб стати привабливим посередником. Насамперед, вона не претендує на монополію в процесі вирішення конфлікту, завжди виступає за багатосторонній підхід та активне залучення інших сторін. Україна не має колоніального минулого чи експансіоністських намірів, що підвищує рівень довіри до неї. Крім того, вона не має, на відміну від США, ЄС чи Росії, геополітичних амбіцій поза її географічним положенням, що також створює сприятливі умови для її посередницької ролі в досягненні миру в різних регіонах світу.

Позитивний імідж на міжнародній арені, незважаючи на коливання у бік Росії чи США, також додають Україні балів, адже основні напрями її зовнішньої політики, партнери та інтереси залишалися незмінними. Вона підтримує стабільні, збалансовані відносини з усіма державами світу, сприймається ними як рівний партнер і, таким чином, може об'єктивно претендувати на роль посередника. Більше того, за 19 років незалежності вона зарекомендувала себе країною, що має професійних та затребуваних миротворців.

Україна здобула певний авторитет у рамках ООН. Як до одного із засновників та активного учасника цієї організації, неодноразового члена Ради Безпеки ООН та автора багатьох документів та конвенцій, пов'язаних з конфліктами та захистом цивільного населення, до думки України прислуховуються. Крім того, поки що вдавалося не допустити загострення етно-конфесійних суперечностей на території самої України, а робота з національними меншинами та біженцями неодноразово заслуговувала похвали з боку відповідних світових структур.

1.2. Проблеми українського посередництва

Однак існує низка суб'єктивних та об'єктивних проблем, з якими пов'язані майбутні миротворчі ініціативи України. Передусім, це існування конкуренції, зокрема

на регіональному рівні, що відображається й у процесі посередництва (приміром, стосовно Придністров'я – Румунія та Росія). А також конкуренція з боку великих міжнародних гравців. Крім того, доцільно зазначити, що позиціонування деякими супротивниками посередництва України, її дій як заангажованих стосовно одного з учасників конфлікту (приміром, стосовно Придністров'я – Молдова, щодо конфлікту на території Грузії – Грузія) не відповідає об'єктивному стану речей і переважно робиться для виправдовування втручання інших країн у перебіг конфлікту.

Однією з найскладніших проблем є несприйняття України як серйозного посередника з боку «великих» держав – традиційних посередників, у результаті країна має низький рівень підтримки своїх ініціатив. Не в останню чергу це відбувається через існування стереотипу, що Україна почасти не демонструє власне неупереджене бачення ситуації, а є «рупором» ініціатив інших держав. Ця ситуація поступово змінюється з активізацією політики України у Чорноморському басейні.

Нестабільна внутрішньополітична ситуація в країні, що призводить до зменшення її авторитету в світі та рівня довіри до неї, також впливає на сприйняття України як посередника, адже справедливими стають заяви, що, передусім, Україна повинна навести лад у власній країні. Загострення ситуації у Криму, зокрема етнічні сутички з тарами, також додає невпевненості.

Проте найбільшою проблемою варто назвати нестабільність у впровадженні українських ініціатив, почасти лише їх декларування без активного просування. Тобто виходить ініціатива заради ініціативи, а не досягнення остаточної мети. Іноді робляться невеликі кроки для реалізації посередницьких ініціатив, які гальмуються у разі першого прояву опору чи невдачі. Так сталося з ініціативою 2002 року щодо арабо-ізраїльського конфлікту, такий само стан справ з урегулюванням конфлікту в Придністров'ї, адже фактично лише один пункт українських пропозицій був виконаний повністю – створена місія Європейського Союзу на молдавсько-українському кордоні.

1.3. Сценарії посередницької діяльності України

Для України фактично можливо лише два сценарії просування її посередницьких ініціатив: невтручання чи втручання та пропозиція себе посередником. Невтручання – це найпростіший варіант розвитку подій, який не тягне за собою жодних негативних наслідків для самої країни чи її зовнішньої політики. Але в такому випадку Україна втрапить певні переваги та додаткові бали як можливий регіональний лідер.

Досить позитивний досвід України щодо розробки Плану врегулювання Придністровського конфлікту та оцінки цих пропозицій світовим співтовариством

повинні дати поштовх українським дипломатам, військовим та експертам для розробки пропозицій урегулювання інших конфліктів на території країн-членів ГУАМ. Однак слід взяти до уваги, що Україна отримає дивіденди та підвищить рівень своєї національної безпеки, гарантуватиме свої національні інтереси лише у разі реалізації на постійній основі цих планів, а не повторення долі Кишинівського плану, який втілюється з великими затримками.

Для ефективної реалізації українських ініціатив необхідно більш активне залучення світового співтовариства до вирішення цих конфліктів, насамперед ЄС. ОБСЄ фактично втратила всю довіру на Південному Кавказі; росіяни не довіряють НАТО або США, вірмени не вірять туркам – перелік можна продовжувати. Європейський Союз бачиться державам як єдиний чесний брокер, що повинен діяти. Якщо цього не відбудеться, то існує велика ймовірність того, що проблеми Чорноморського регіону перекинуться територію на Європейського Союзу. Україна може стати провідником ЄС у країнах-членах ГУАМ, а спільні зусилля, крім того, сприятимуть поглибленню двосторонньої співпраці Україна – ЄС. Поширення досвіду Місії ЄС щодо допомоги на україно-молдовському кордоні (EUBAM) буде сприяти вирішенню наслідків конфліктогенної ситуації, як-от: прикордонна злочинність, контрабанда, нелегальна міграція, корупція на кордоні тощо.

Україні необхідно зайняти чітку позицію нейтралітету у конфліктах на пострадянському просторі для підвищення рівня довіри в обох сторін конфлікту. При цьому чітко дотримуватися принципів територіальної цілісності, насамперед стосовно Грузії та Молдови.

Ситуація з невирішеністю заморожених конфліктів на території держав-членів ГУАМ становить як існуючу, так і потенційну загрозу національній безпеці України, і в її силах стати на заваді загостренню конфліктного потенціалу в регіоні. Україна може забезпечити реалізацію своїх національних інтересів у Чорноморсько-Каспійському регіоні та гарантувати свою безпеку лише шляхом участі у вирішенні конфліктів у Придністров'ї, Нагорному Карабаху, Абхазії та Південній Осетії, за умови залучення ширшого кола міжнародного співтовариства, чітко сформульованих посередницьких ініціатив та недопущення загострення етно-політичної ситуації в середині країни. У разі позитивного вирішення цих конфліктів при українському посередництві Україна має всі шанси стати лідером не тільки четвірки ГУАМ, а й посісти місце регіонального лідера у Чорноморському регіоні.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЯХ

У нинішньому світі одним із показових чинників міжнародного авторитету держави небезпідставно вважається її миротворча діяльність. Україна визнаєть-

ся активним учасником та членом міжнародної співдружності саме завдяки такій роботі.

На сьогодні тематика миротворчої діяльності України є мало розробленою в академічній сфері. Недостатня вивченість теми серед науковців та практично відсутність до 2009 року державної стратегії у цій сфері призвели до несистемного, ситуативного підходу до реалізації миротворчого потенціалу нашої держави, а також відсутності належного рівня планування та підготовки військового та цивільного персоналу до виконання обов'язків у складі миротворчих контингентів.

З перших років своєї незалежності Україна бере активну участь в операціях з підтримки миру, які не обмежуються лише рамками Організації Об'єднаних Націй, але включають у себе місії Організації з безпеки та співробітництва в Європі, заходи у рамках програми «Партнерство заради миру» НАТО та багатонаціональні сили.

2.1. Концептуальна база

Першим комплексним документом, який закріпив політику України щодо участі у миротворчих операціях став Закон України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» від 23 квітня 1999 року. В ньому, зокрема, наголошувалося, що, «усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, враховуючи зобов'язання України як держави-члена Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) подавати допомогу ООН в діях, що провадяться відповідно до Статуту ООН, а також зобов'язання як держави-члена Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) конструктивно співпрацювати у використанні всього діапазону можливостей ОБСЄ для запобігання конфліктам та для їх розв'язання, Україна розглядає участь у міжнародних миротворчих операціях як важливу складову своєї зовнішньої політики»².

Цікавим фактом є те, що у 1999 р. автори Закону фактично обмежували миротворчу діяльність України лише операціями у рамках ООН та ОБСЄ, залишаючи поза увагою миротворчу діяльність у рамках Північно-атлантичного альянсу, Європейського Союзу, інших регіональних організацій.

Лише 15 червня 2009 року Указом Президента України була затверджена «Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України» – документ, який, по суті, повинен передбачати перспективне, стратегічне бачення подальшої миротворчої діяльності нашої держави. Серед позитивних елементів цього документа доцільно відзначити розширення кола міжнародних організацій, з якими Україна готова спільно працювати для забезпечення миру та стабільності.

2 Відомості Верховної Ради (ВВР). - 1999. - № 22-23. - Ст. 202.

У Стратегії, зокрема, йдеться про те, що, «ураховуючи значимість миротворчої діяльності у забезпеченні міжнародного миру та створенні сприятливих зовнішніх умов для розвитку і безпеки нашої держави, Україна має й надалі залишатися активним її учасником. При цьому основну увагу слід приділити розширенню участі України у міжнародних миротворчих операціях як одній із найбільш результативних форм міжнародної миротворчої діяльності»³.

Однак «Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України» поверхнево визначає пріоритети нашої миротворчої діяльності. Так, зокрема, пропонуються три рівні пріоритетності міжнародних миротворчих операцій, які повинні враховуватися під час підготовки пропозицій участі України у таких операціях:

перший – операції, які проводяться в регіонах, що є ключовими для національних інтересів України;

другий – операції, які проводяться спільно з міжнародними партнерами України, співпраця з якими сприяє європейській та євроатлантичній інтеграції нашої держави;

третій – інші операції, в рамках яких українські миротворці роблять внесок у зусилля міжнародної спільноти з підтримання миру і стабільності.

При цьому відсутнє пояснення щодо рівня пріоритетності регіонів світу для національних інтересів України, воно також відсутнє і в інших нормативно-правових документах. Викликає питання і другий рівень пріоритетності, адже, виходячи з нього, Україна повинна була мати великий контингент в Афганістані, однак там перебувають лише 10 громадян України, що обумовлено складним прийняттям цієї місії всередині українського суспільства.

2.2. Деякі віхи участі України у миротворчих операціях

Попри те, що Україна є членом-засновником Організації Об'єднаних Націй, вона почала брати активну участь у миротворчих операціях лише після проголошення своєї незалежності. Участь України у миротворчих операціях розпочалася із затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 року № 2538-XII «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії».

Слід зазначити, що українські спостерігачі та військовослужбовці беруть участь у миротворчих операціях не тільки у рамках операцій Організації Об'єднаних

Націй, а й інших міжнародних організацій, зокрема, Організації з питань безпеки та співробітництва в Європі, Організації Північноатлантичного договору та інших. Однак завжди чіткою залишається позиція, що українські військовослужбовці надсилаються до зони конфлікту лише у разі мандату ООН на розгортання там миротворчого контингенту, власного або іншої регіональної організації. Єдина регіональна організація, до миротворчого контингенту якої Україна відмовляється приєднуватися, – Співдружність незалежних держав (через неприєднання України до Ташкентського пакту СНД).

На сьогодні понад 35000 військовослужбовців Збройних сил України брали участь в операціях з підтримки миру по всьому світу⁴, зокрема, в операціях ООН на території колишньої Югославії, Хорватії, Косова, Македонії, Анголи, Гватемали, Таджикистану, Афганістану, Кувейту, Лівану, Судану та інших країн світу. Нині контингент українських миротворців представлений у Ліберії та Косово і включає 484 військовослужбовця. Ще 86 українських військових працюють як миротворчий персонал місій у Судані, Конго, Іраку, Придністров'ї, Ліберії, Косово та Афганістані.

Українські військові та спостерігачі були представлені в різних регіонах світу у різній кількості – від одного спостерігача у складі місії до півторатисячних контингентів. Функції українських миротворців також різнилися залежно від завдань миротворчих місій, однак існують і сфери, де українські військовослужбовці заслужили особливий авторитет – відновлення повоєнних територій, розмінування, патрулювання та конвой. Так, у Місії ООН у Сьєрра-Леоне були задіяні саме ті підрозділи ЗС України, які користуються найбільшим попитом у миротворчих операціях – кваліфікація українських пілотів та спроможність працювати у тяжких кліматичних умовах була неодноразово підтверджена на практиці. Водночас українські авіатори отримують чудову можливість льотної практики, яка через недостатнє фінансування фактично відсутня на батьківщині.

Крім того, в різні роки українські військові виконували такі завдання у складі миротворчих місій: забезпечення проведення конвоїв із вантажем гуманітарної допомоги місцевому населенню, сприяння припиненню бойових дій та нормалізація ситуації, патрулювання в зонах відповідальності; перевезення вантажів; евакуація поранених; супроводження переміщення військ, супроводження колон; інженерна розвідка місцевості; пошук та знешкодження вибухонебезпечних пристроїв на шляхах проходження колон, маркування мінних полів, проведення у співпраці із сторонами конфлікту та міжнародними організаціями операцій із

3 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України" [Електрон. ресурс]: [від 15 червня 2009 року]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

4 <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua>.

гуманітарного розмінування; створення умов для повернення біженців та переміщених осіб; організація постачання води та електроенергії; забезпечення взаємодії з цивільними урядовими організаціями, створення поліцейських підрозділів, демілітаризація військових підрозділів, спостереження за відсутністю військ та важкого озброєння у демілітаризованій зоні та за активністю поліції у зоні відповідальності, сприяння проведенню програми роззброєння, демобілізації та реінтеграції колишніх комбатантів; надання допомоги сторонам конфлікту у відновленні законності та правопорядку в країні. Вертолітні загони спостерігали за виконанням домовленостей про передачу влади під контроль перехідної адміністрації ООН, патрулювали в зонах відповідальності, перевозили персонал ООН, виконували польоти спостереження, повітряне супроводження переміщення військ.

Особовий склад, окрім виконання миротворчих завдань, брав участь у відбудові, реконструкції та відновленні лікарень, шкіл, ремонті доріг, ліній електромереж, трамвайної колії та трамвайного потягу, роздачі їжі сиротам та малечам, наданні медичної допомоги місцевому населенню; відновленні інженерної інфраструктури в зонах відповідальності (відновленні шляхів, наведенні мостів та понтонно-мостових переправ через річки); медичному транспортуванні, евакуації поранених. Водночас 4-ий окремий ремонтно-відновлювальний батальйон у складі Місії ООН у Сьєрра-Леоне займався обслуговуванням та ремонтом матеріально-технічних ресурсів, наданих Збройними Силами України до складу місії, та підготовкою екіпажів бронетранспортерів та водіїв вантажних автомобілів.

Важливою складовою української миротворчості є той факт, що не лише військові беруть активну участь у місіях. Виклики сучасних конфліктів змінюються, іноді набагато складніше вирішувати саме питання постконфронтаційного врегулювання. В таких умовах важливим компонентом є поліцейський персонал місій. З 1994 року понад 2000 працівників міліції та військовослужбовців внутрішніх військ брали участь у миротворчій діяльності, що є вагомим внеском МВС України у справу зміцнення і підтримання миру у світі⁵. Нині українські правоохоронці – миротворці беруть участь у миротворчих операціях у шести країнах світу, зокрема, в Ліберії, Конго та Судані.

2.3. Доцільність української участі

З початку 90-х років XX століття в українському суспільстві жваво обговорювали доцільність участі

нашої країни у миротворчій діяльності. Особливо гостро це питання стояло до прийняття Конституції 1996 року. У Декларації про державний суверенітет 1990 року йдеться про намір України стати нейтральною державою. А ось до тексту Конституції України це положення не потрапило. Як відомо, нейтральна держава не бере участь навіть у миротворчих операціях.

На початку XXI століття головними питаннями участі українських військових у міжнародних заходах стали фінансове забезпечення українських миротворців та доцільність їх участі в операціях на територіях країн, які знаходяться на далекій відстані і безпосередньо не зачіпають національних інтересів України.

Яку ж саме вигоду отримує Україна, коли бере участь у миротворчих операціях у регіонах, які не загрожують її безпеці? Адаже миротворчі операції – це люди, техніка і гроші. А Україна не настільки багата держава, щоб просто витратити кошти на операції, які не принесуть дивідендів.

Наприкінці XX ст. держави, на територіях яких відбувалися міжетнічні, збройні та інші конфлікти, бачили миротворцями сусідні країни. Це цілком зрозуміло, адже схожість менталітетів та розуміння специфіки регіону сприяє кращому виконанню миротворчих місій. Присутність України в таких місіях завжди сприймається позитивно. Не випадково участь України вітається як з боку міжнародних організацій, так і з боку сторін конфлікту. Цьому, не в останню чергу, сприяє позитивний імідж миролюбної держави, відсутність будь-яких конфліктів на території самої України, добрі політичні відносини з усіма країнами світу, наявність в українських миротворців досвіду завдяки неодноразовій участі в операціях з підтримки миру, високий рівень фізичної підготовки.

Однак, на жаль, випадки, які відбулися у Лівані у 2006 та Косово у 2010 році, коли українські миротворці були задіяні у махінаціях із паливом, мають критично негативні наслідки. Прикро, що такі дії кидають тінь на весь миротворчий персонал України, знижуючи довіру та підриваючи їх авторитет. Лише запобігання таким випадкам та жорстке покарання винних може знизити ризики.

Активне посередництво України створює сприятливі умови для реалізації її зовнішньоекономічних інтересів. Після розпаду Радянського Союзу Росія не зайняла на всі сто відсотків його місце. Тому заробляючи позитивний імідж, наприклад на Близькому Сході, шляхом участі у миротворчих операціях Україна створює фундамент для майбутньої економічної співпраці. Не останню роль відіграє і потреба України в альтернативних енергоресурсах. Присутність України у миротворчих операціях на Близькому Сході активізує та зміцнює взаємини з арабськими країнами, багатими на нафту.

5 Василь Мармазов: «Ми плануємо підсилювати нашу присутність в миротворчих місіях» [Електрон. ресурс] // Міністерство внутрішніх справ України. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/216558;jsessionid=FB809B39C1AE8E234234836C454E975A (05.06.2009).

Проте це розуміння прийшло лише у 2009 році, коли економічні фактори впливу конфлікту та майбутні економічні пріоритети нашої держави були закріплені у «Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України». Зокрема, йдеться про те, що економічна взаємодія держав сучасного світу досягла рівня, за якого жодна з них не може існувати поза системною взаємодією з іншими державами, тому економічна криза в державі, охопленій конфліктом, може призвести до суттєвого погіршення економічної ситуації у світі, що безпосередньо вплине на національні інтереси багатьох інших держав⁶. Тому серед чотирьох пріоритетних цілей участі України у міжнародній миротворчій діяльності було зазначено і забезпечення реалізації національних інтересів та «сприяння залученню підприємств, установ та організацій України до відбудови економіки і соціальної сфери держав, на території яких проводиться міжнародна миротворча операція, та налагодженню з цими державами подальшого економічного співробітництва»⁷.

Сучасна миротворча діяльність України не тільки активна, а й постійно прагне до географічного розширення, зміцнюючи військово-політичний авторитет держави. Миротворчі операції є одним із найбільш вагомих елементів підтримки високого рейтингу українських військових. Крім того, це можливість на практиці пройти справжню військову підготовку.

Стосовно регіону Близького Сходу не слід забувати про політичні та іміджеві дивіденди, які Україна заробляє, беручи участь у миротворчих операціях. З-поміж них: підтримка двосторонніх відносин з членами коаліції та країнами регіону, можливість просувати свою військову техніку та обладнання на міжнародних ринках, участь у перебудові постконфронтаційних країн та нові контракти. Підтримуючи миротворчі зусилля у рамках регіональних організацій, Україна сподівається на додаткові «бали» у своїх переговорах щодо інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, адже НАТО і Європейський Союз дедалі більше уваги приділяють регіону Широкого Близького Сходу та Африки, беручи активну участь у врегулюванні конфліктів не лише через посередництво, а й безпосередню участь у миротворчих операціях.

6 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України" [Електрон. ресурс]: [від 15 червня 2009 року]. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

7 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України" [Електрон. ресурс]: [від 15 червня 2009 року]. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

СЦЕНАРІЙ 2020

3.1. Сценарій I: Загострення конфліктогенної ситуації у світі

У зв'язку з різким загостренням етно-конфесійних суперечностей у світі у 2020 році відбувається значне збільшення внутрішніх та міжнародних конфліктів. Спостерігається процес не лише виникнення нових конфліктів, а й загострення або повторне розгортання попередньо врегульованих.

Водночас Організація об'єднаних націй не в змозі самостійно виступати миротворцем та посередником для врегулювання всіх існуючих конфліктів. Зростає роль регіональних організацій, а також багатонаціональних коаліцій, що долучаються як до активної фази мирного врегулювання, так і до процесу розбудови миру. Однак таке активне залучення багатонаціональних коаліцій викликає широку дискусію щодо політизації процесу миротворчості та використання процесу врегулювання конфліктів задля задоволення власних національних інтересів окремими державами. Також окремі країни-члени Організації Об'єднаних Націй ініціювали розгляд питання стосовно доцільності резолюцій Ради Безпеки ООН при початку нової місії з урегулювання конфлікту у разі наявності бажання та можливості регіональної організації або коаліції взяти відповідальність за встановлення миру на себе.

Національна безпека України перебуває під загрозою через активізацію конфліктів у Придністров'ї, Південній Осетії, Абхазії, Нагорному Карабаху, Курдистані, Косово, які з латентної стадії переросли у відкрите протистояння, часто переходячи до військової фази. Ситуація загострюється розташуванням російських ВМС.

Через невдалу спробу обміну територіями між Сербією та Косово, а також активізацію боротьби з організованою злочинністю у регіоні, яка здебільшого спеціалізувалася на контрабанді, наркотрафіку та торгівлі людьми, дестабілізувалася ситуація у Косово та Македонії.

Після прямих президентських виборів у Придністров'ї у 2010 році до влади прийшов прорумунський уряд, одним з перших рішень якого стала заборона Комуністичної партії Молдови. За кілька років активної румунізації на референдум було поставлено питання щодо об'єднання з Румунією. «За» відповідне рішення проголосувало 49% громадян. Проте це стало першим кроком до загострення переговорного процесу з Тирасполем. Наступним кроком кишинівського уряду стала відмова від нейтрального статусу та заявка на членство в НАТО. Це викликало величезний супротив з боку Російської Федерації та Придністров'я. Вже у 2018 році Придністров'я черговий раз проголосило незалежність, яка була визнана Москвою, що призвело до

вводу молдавських військ на лівий берег Дністра та відповідну реакцію Російської Федерації – направлення військових кораблів з Криму до порту Джурджулешти, зокрема для блокування порту, та гелікоптерносець класу «Містрель» з метою переправлення та висадки військових на території Придністров'я. Європейський Союз разом з Україною зробили спробу посередництва у конфлікті, було досягнуто згоди щодо припинення бойових дій та розблокування порту, але все ще тривають переговори щодо розміщення військових спостерігачів та миротворців ЄС.

Військова операція коаліційних сил в Сомалі у 2012 році встановила Тимчасову адміністрацію, на кшталт Тимчасової адміністрації у Косово у 1999 році, яка спільно керується ООН та Африканським Союзом. Однак, попри певні досягнення, ситуація у країні досі залишається нестабільною, що посилюється економічною кризою та неспроможністю міжнародного співтовариства контролювати всю територію країни. Окрім постійних зіткнень з бойовиками, серйозною проблемою залишається піратство. Збільшення випадків захоплення моряків – громадян України призвело до залучення українських військових до операції Європейського Союзу «Атланта».

Неспроможність іракського уряду стабілізувати ситуацію у країні після виведення міжнародних військ спричинила активізацію етно-конфесійних суперечностей. Найбільш стабільний та розвинутий до 2011 року іракський Курдистан розпочав процес розширення власної автономії. Окремі заклики до повної незалежності та погіршення економічної та безпекової ситуації в Іраку стали приводом для зустрічі керівників найвпливовіших курдських груп з чотирьох країн (Ірак, Іран, Сирія, Туреччина) з метою координації зусиль щодо створення незалежного Курдистану. У 2018 році розпочалося повстання турецьких курдів, проголошення незалежності іракським Курдистаном, заклик до референдуму щодо відокремлення від Сирії.

Україна скоротила свою присутність у миротворчих місіях через брак фінансування, заполітизованість питання миротворчої діяльності та слабкий рівень підготовки миротворців до невійськових викликів. Загострення відносин з Північноатлантичним альянсом призвело до призупинення співробітництва у рамках Програми ради миру. Крім того, через неможливість долучитися до миротворчих місій регіональних організацій Україна втратила можливості залучення до врегулювання цілої низки конфліктів. Постійні протести окремих політичних груп у середині країни щодо проведення багатонаціональних військових навчань спричинили їх різке скорочення, і як наслідок – втрату професійного рівня, навиків координації дій у багатонаціональних операціях.

3.2. Сценарій II. Реформування та перехід до цивільно-військових операцій

У 2015 році Організація Об'єднаних Націй виступила з Концепцією реформування миротворчої діяльності та загальних підходів щодо врегулювання міжнародних конфліктів. Концепція була розроблена на основі ініціатив, представлених українською делегацією. Відповідно до нової концепції переважна роль була відведена регіональним організаціям, крім того, були створені оперативні групи ООН швидкого реагування. ОГШР ООН отримали право за рішенням Генерального секретаря до ухвалення резолюції Ради Безпеки ООН упродовж двох днів з моменту прийняття рішення на розгорнення з метою роз'єднання воюючих сторін та забезпечення евакуації цивільного населення – біженців. Після довгих переговорів було прийнято рішення щодо розміщення таких груп у кількох країнах світу: в Мексиці для регіону «Америка», в ПАР – регіон «Африка», в Японії – регіон «Азія – АТР» та в Україні для регіону «Європа – Близький Схід».

Вдалося досягнути певного прогресу в арабсько-ізраїльському конфлікті. Внаслідок низки раундів переговорів, розпочатих у 2010 році, вдалося домовитися про існування двох незалежних держав (створення Палестинської держави відбулося у 2014 році), про режим перетину кордону між Сектором Газа та Західним берегом, та про часткове повернення біженців. Все ще проблемним залишається питання статусу Єрусалима, місто охороняється міжнародними спостерігачами для попередження сутичок.

Конфлікти на території Грузії були вирішені на основі російсько-грузинсько-осетинсько-абхазського договору про мир 2014 року, підписаного під час проведення Олімпійських ігор у Сочі, відповідно до якого Південна Осетія увійшла до складу РФ як автономний край, а Абхазія та Грузія сформували нову федеративну державу за принципом Швейцарських кантонів. Посередниками в цих переговорах виступив Європейський Союз та Україна.

Все ще залишається проблемним питання Сомалі. В країні встановлена тимчасова адміністрація, яка займається проведенням перших у країні демократичних виборів, які призначені на кінець 2020 року. Більш ніж 10000 миротворців ООН та Африканського союзу гарантують безпеку у країні, патрулюють кордони для попередження проникнення небажаних елементів з інших країн та опікуються підготовкою особового складу армії та поліції Сомалі. Поодинокі випадки піратства ще спостерігаються біля берегів Сомалі, однак їх кількість значно зменшилася після прийняття у 2017 році відповідного рішення ООН щодо кримінальної відповідальності за піратство незалежно від грома-

дьянства перед спеціально утвореним Міжнародним морським судом у Лондоні.

Такий розвиток подій призвів до кількісного зменшення військового компоненту участі українських миротворців у міжнародних місіях через скорочення останніх. Однак посилюються поліцейський та цивільний компоненти, дедалі більше українських представників залучаються до тренування військового та поліцейського персоналу, проведення виборів у складних умовах повоєнної країни, організації охорони кордонів тощо. Все частіше практикується створення спільних батальйонів на кшталт укрполбату.

У 2015 році була розроблена Концепція участі у цивільно-військових операціях (civil-military operations), відповідно до якої Україна готова активно долучатися не лише до військового компоненту миротворчих операцій. Українські військові набули належного досвіду участі у гуманітарних операціях, зокрема евакуація населення. Крім того, Концепція передбачала підготовку військових та цивільних фахівців для участі у зазначених операціях як на рівні тренінгів для військових, так і на рівні вищих навчальних закладів. У ВНЗ відкриті спеціалізовані магістерські програми за фахом «Миротворча діяльність», «Мир та врегулювання конфліктів», «Міжнародний розвиток».

За ініціативою України був створений спеціалізований міжнародний Центр підготовки миротворців та гуманітарних працівників, групи якого формуються на багатонаціональній основі з громадян країн-членів ООН. Тренувальні бази Центру знаходяться у різних кутках світу, дві з яких в Україні – Львів та Одеса.

3.3. Перспективи української миротворчої діяльності

Участь України в міжнародних миротворчих операціях розглядається в контексті двох особливо важливих моментів: національної безпеки та боєздатності військ. Високі ділові якості, професіоналізм, готовність працювати в складних умовах – це лише частина тих якостей, якими володіють українські миротворці.

Водночас Україна продовжує активну миротворчу діяльність у складі місії різноманітних міжнародних організацій. Так, у 2008 році представники ЄС обговорювали можливість запрошення України до участі у миротворчих операціях ЄС в африканському Чаді⁸.

Характер загроз та особливості сучасного світу обумовлюють посилення залежності національної безпеки кожної держави від ситуації у будь-якому регіоні

світу. Особливу небезпеку становлять збройні конфлікти, які не лише мають руйнівний потенціал, а й суттєво впливають на міжнародну стабільність і безпеку. Вжиття ефективних заходів, спрямованих на запобігання виникненню таких конфліктів та їх врегулювання, як свідчить світовий досвід, можливе лише за умови колективних зусиль багатьох держав у рамках міжнародної миротворчої діяльності – дій держав з підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій у сфері безпеки⁹.

Важливим елементом є те, що Україна не лише приєднується до миротворчих місій, а й координує свої позиції із впливовими світовими лідерами, зокрема з Європейським Союзом, щодо дипломатичного врегулювання конфліктів. Так, 25 березня 2008 року Україна приєдналася до заяви ЄС стосовно ситуації на Близькому Сході, в якій Європейський Союз висловив свою повну підтримку Аннаполійському мирному процесові, зокрема, планам створення палестинської держави, що співіснуватиме з Ізраїлем у мирі та безпеці, а також висловив стурбованість зведенням нових ізраїльських поселень на Західному березі річки Йордан»¹⁰.

Проте доцільно зауважити, що Україна на сьогодні мало представлена серед міжнародного цивільного персоналу миротворчих місій. Фактично вся діяльність зосереджена лише у військовій сфері, тоді як наші партнери дедалі більше уваги приділяють саме цивільному компоненту миротворчої діяльності. Така ситуація обумовлена не лише висококваліфікованою роботою українських військовослужбовців, а й недостатньою роботою МЗС України. Участь цивільного персоналу надасть додаткові можливості для налагодження майбутніх взаємовигідних контактів у країні перебування.

Якщо говорити про загальні перспективи розширення участі України у миротворчій діяльності, то на сьогодні вони існують скоріше за рахунок розширення участі у рамках місії, де вже присутні представники нашої держави, аніж збільшення кількості таких місій. Україні слід проаналізувати власні можливості розширення переліку послуг та фахівців, які вона може надати міжнародним організаціям, зокрема, збільшення цивільного та поліцейського персоналу, спостерігачів. Конфлікти на території Широкого Близького Сходу та

8 Україну запрошують на нові миротворчі операції [Електрон. ресурс] // BBC. - Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2008/02/080212_ukr_nato_oles_oh.shtml (12 лютого 2008).

9 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України" [Електрон. ресурс]: [від 15 червня 2009 року]. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

10 Statement on behalf of the European Union by H.E. Ambassador Sanja Štiglic, Permanent Representative of Slovenia to the United Nations [Електрон. ресурс]// Офіційний сайт Європейської комісії.Режим доступу: http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/more_info/newsletter/all_newsletters/2008/20080331_01_en.htm (25.03.2008).

Африки, де переважно представлені українські миротворці, потребують нині не лише військової присутності або охорони об'єктів та населення, а й великих зусиль щодо відновлення нормального життя країни, зокрема, державних інституцій, інфраструктури тощо. В цих сферах Україна може бути корисною, як на етапі миротворчої операції, так і на етапі постконфронтаційного врегулювання.

Не останню роль у прийнятті майбутніх рішень щодо участі у нових миротворчих операціях, відіграватимуть відносини України з її основними партнерами та подальший шлях європейської та євроатлантичної інтеграції, адже саме Сполучені Штати та Європейський Союз на сьогодні є основними посередниками та ініціаторами миротворчої діяльності та зусиль у врегулюванні збройних конфліктів у різних куточках світу.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на той факт, що пріоритетними для України повинні залишатися конфлікти на території країн, які знаходяться у безпосередній близькості від її кордонів та мають прямий вплив на національну безпеку, тим не менш, Україна повинна залишатися активним учасником миротворчих процесів у регіоні Широкого Близького Сходу та Африки. Така діяльність не лише сприяє її міжнародному іміджу та допомагає у налагодженні взаємовигідних контактів, а й відповідає національним інтересам країни – сприяє підтриманню боєздатності української армії та дає практичні навички роботи у кризових ситуаціях поліцейському та військовому персоналу. Крім того, у майбутньому це може принести значні економічні дивіденди.

Україна має більш ретельно підходити до питань планування та підготовки своїх миротворчих місій, психологічній та культурній підготовці миротворців до роботи в умовах інших держав.

Проблемним питанням дотепер залишається володіння українськими миротворцями іноземною мовою. Попри формальну необхідність складання відповідного іспиту перед відправленням до складу місії, він є номінальним. Відсутність бажання з боку рядового складу вивчати іноземну мову спричинює низький рівень володіння англійською та іноді призводить до неспроможності на належному рівні виконувати поставлені завдання та ускладнює спілкування з представниками інших націй.

Крім того, важливими є активна дипломатична підтримка участі нашої держави в миротворчих операціях та швидкість у прийнятті рішень щодо направлення українського контингенту.

ВИСНОВКИ

Посередництво у врегулюванні міжнародних конфліктів для будь-якої країни є свідченням визнання її

політичної значимості. У разі, якщо це посередництво виявляється вдалим і призводить до конкретних результатів, то рейтинг держави-посередника зростає. Україна неодноразово відіграла роль посередника, оскільки вона не має значного економічного або військового потенціалу, аби цими засобами впливати на події, що відбуваються у світі. Вона довгий час була нейтральною державою, має вигідне геополітичне положення, позитивний імідж на міжнародній арені, тому потенційно може проявити себе саме в сфері посередництва. Пропозиція бути посередником з конкретним планом мирного врегулювання чи миробудівництва, чітке й послідовне його виконання може підвищити рейтинг з-поміж світових держав, збільшити її авторитет та вагу. За потенціалом Україна є можливим регіональним лідером, але, аби відповідати цьому, слід мати не лише геополітичні та гео економічні переваги, історичні зв'язки та репутацію, а й готовність брати на себе відповідальність за події як у регіоні, так і за його межами.

Для ефективної реалізації зовнішньої політики України, зміцнення її авторитету у світі українське керівництво повинне окреслити коло першочергових ініціатив щодо участі нашої держави у вирішенні конфліктів. Пріоритетними на сьогодні повинні стати Придністров'я, Нагорний Карабах, Південна Осетія та Абхазія як країни, що знаходяться на території безпосередніх партнерів та сусідів, заважають реалізації багатьох планів щодо співпраці у Чорноморському басейні та загрожують безпеці всього регіону та України, зокрема. Крім того, ці конфлікти є пріоритетними, адже там на цей час існує певний посередницький вакуум, знижується рівень російського впливу, особливо у Придністров'ї та Нагорному Карабаху, і Україна може зайняти гідне місце виваженого посередника.

На Близькому Сході з огляду на існування великої кількості посередницьких зусиль та серйозних гравців Україні не має сенсу виступати із окремим дипломатичними ініціативами. Достатньо обмежитися участю у миротворчих операціях, можливо розширити кількість операцій, в якій беруть участь українські військові, та приєднатися до інших ініціатив. Україні краще орієнтуватися на посередницькі ініціативи та пропозиції Європейського Союзу, позаяк США дотримуються більш агресивної та антиарабської позиції, що може завдати шкоди Україні у подальших контактах з арабськими державами, які є її перспективними економічними партнерами. Що стосується ініціатив Російської Федерації, то дуже часто вони висувуються на противагу американським позиціям, відтак, Україна може залишитися між двох вогнів. Європейські ж ініціативи більш репрезентативні та відповідають українському курсу на європейську інтеграцію.

Сильною стороною українського посередництва є готовність нашої країни співпрацювати з іншими посередниками. Тому і в майбутніх ініціативах варто активно залучати до реалізації власних планів світове співтовариство, особливо структури ООН, ОБСЄ та ЄС, а іноді й окремі держави, які також мають вплив чи інтерес в цьому регіоні для надання ваги та визнання власних ініціатив. Україна, зокрема, може у рамках багатосторонніх посередницьких ініціатив пропонувати свою територію для проведення переговорів – географічне розташування нашої держави та нейтральний статус щодо конфліктів робить її територію придатною для проведення переговорів, які неможливо провести безпосередньо у конфліктуючій зоні. Вдалими прикладами організації переговорів є проведення їх на Мальті та у Норвегії.

Україні необхідно більше уваги приділяти процесу постконфронтаційного врегулювання та мирного будівництва, а не безпосередньому втручання у хід конфлікту. Проведення вільних виборів, тренування цивільного та поліцейського персоналу, розмінування територій, реконструкція та велике будівництво, та багато іншого – це сфери, де Україна вже має досвід та позитивну історію імплементації. Однак нашій країні слід забезпечити постійний та суворий контроль над українськими контингентами за кордоном задля недопущення повторення ситуації, яка сталася у Лівані.

Для практичної реалізації українських ініціатив було б доцільним створити у рамках МЗС окрему раду з питань посередництва для розробки пропозицій, із залученням фахівців з інших установ, аналізу ходу імплементації існуючих посередницьких ініціатив тощо. Діяльність спеціального представника більше зосереджена на поточних ініціативах, а невід'ємною частиною роботи цієї ради повинен стати аналіз минулих ініціатив та стратегічне планування майбутніх.

Однак слід взяти до уваги, що Україна отримує дивіденди та підвищить рівень своєї національної безпеки, забезпечить реалізацію своїх національних інтересів лише у випадку реалізації на постійній основі планів, які вона пропонує, а не повторення долі кишинівського плану, який реалізовується з великими затримками. Українське керівництво має не декларувати свої посередницькі ініціативи без попередньої розробки конкретного плану врегулювання, конкретних пропозицій щодо вирішення конфлікту та участі в цьому Україні.

Базуючись на типології посередництва на основі принципу суб'єктності, ми можемо дійти висновків, що дії України найчастіше підпадають під інституціональне або державне посередництво, спостерігається повна відсутність індивідуального посередництва. Попри назву «План Ющенко», план щодо врегулю-

вання конфлікту у Придністров'ї 2005 року, тим менш, є класичним проявом державного посередництва, а не індивідуального. Особа глави держави в цьому випадку стала символічною як елемент помаранчевої революції та оновленої держави, вона не демонструвала персональний досвід, авторитет тощо. До того ж індивідуальне посередництво з боку представників України у найближчому часі не є перспективним та імовірним. Це відбувається через відсутність тих особистостей, які мали б достатній досвід та персональний авторитет, аби бути залученими до врегулювання конфліктів на території інших держав.

Аналізуючи фактори, які впливають на успішність посередника та ефективність його дій, треба зазначити, що статус посередника має значний вплив на першому етапі, тобто на етапі прийняття рішення ворогуючими сторонами. У цій ситуації Україна не має таких характеристик, як впливовість, наявність ресурсів, однак, відсутність конфліктів на власній території, загальна миролюбна зовнішня політика та відсутність конфліктів у минулому робить для деяких держав її досить привабливою.

Зі стилів посередництва Україна може користуватися фасилітацією та формуляцією, маючи невеликий досвід та відсутність можливостей для маніпуляції. Такі тактики, як налагодження контактів між сторонами, ідентифікація основних питань та інтересів, з'ясування ситуації, передача послання між сторонами, висвітлення спільних інтересів, допомога з розробкою рамок для прийнятного результату, пропозиції щодо фінального документа, можуть бути найбільш ефективними для використання українською державою.

Багато сьогоднішніх конфліктів можуть здатися далекими для тих, хто не перебуває безпосередньо на лінії вогню. Однак світові держави повинні зіставляти ризики, з якими пов'язані дії, з очевидними небезпеками бездіяльності. Нездатність міжнародного співтовариства вжити заходів для приборкання конфліктів та їхнього мирного врегулювання можуть спричинити розширення конфліктів і збільшення кола їхніх учасників. Конфлікти другої половини ХХ сторіччя засвідчили, наскільки швидко громадянські війни між сторонами в одній країні можуть дестабілізувати сусідні країни й поширюватися на цілі регіони. Найчастіше вони породжують цілий спектр проблем: незаконна торгівля зброєю, тероризм, торгівля наркотиками, біженці та шкода навколишньому середовищу. Їхні наслідки відчуваються далеко за межами безпосередньої зони конфлікту. Для вирішення цих та інших глобальних проблем необхідна міжнародна співпраця, активну роль в якій може відігравати й Україна.

ДЛЯ НОТАТОК

